

מיהו מחבר 'תוספות ישנים' למסכת ראש השנה?

התוספות למסכת ראש השנה הנדפסות על הדף מוסכם זה מכבר שהן נתחברו על ידי הר"ש משאנץ¹. בשנת תשל"א הדפיס הרב משה הרש"ל זצ"ל בירושלים קובץ תוספות מכתב יד למסכת ראש השנה² שלא ידוע מי מחברו, ולכן כינה אותו המהדיר בשם האנונימי "תוספות ישנים" (נדפס שנית בתוך הספר תוספות רבינו פרץ בן אליהו מקורביל לביצה, ירושלים תשמ"ד). במבוא הקצר שם כתב המהדיר:

תוספות אלו הם ברובם חדשים ויש בהם תוספת מרובה, כנראה שהם שייכים לבית מדרשו של הר"ר שמשון משנץ תלמידו של הר"י, ואפשר שהם **תוספות הראשונות שלו למסכת זו** (עי' דרשת הרמב"ן לר"ה עמ' 28), וכן יש בו השוואות רבות עם פירושו של הר"ש לסדר זרעים. לפני הראשונים היו גם נוסחאות אחרות של תוספות למסכת, וכן תוספות ר"פ המובאות בשולי תוספות המרדכי כ"פ, וכן היו לפני החיד"א תוספות כ"י אשר מביאו בפתח עינים ואינן מתאימות עם ספרנו.

לעומתו כתב רי"ש ליפשיץ³ לדחות השערה זו:

בירושלים תשל"א יצא לאור "תוספות רבנו פרץ ביצה, תוספות ישנים ראש השנה". שם במבוא הקצר כתוב שהתוספות לראש השנה "כנראה שהם שייכים לבית מדרשו של ר' שמשון משנץ תלמידו של הר"י, ואפשר שהם **תוספות**

1 ראה: רי"ד אילן, תוס' הרא"ש ר"ה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ג, מבוא עמ' 6, הע' 2, שהאריך בכמה הוכחות לכך. גם א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשס"ח, עמ' 613, הסיק כן לפניו, אלא שהוכחותיו לבדן אינן מספיקות. ועוד ראה יש בדף יט, א בסוף העמוד שכתוב שם: 'כמו שפירש דפ"ב דכלים', וברור שצ"ל 'כמו שפירשתי בפ"ב דכלים', עיי"ש בגיליון בהערות עורכי וילנא. אגב ר"י זכר בתוס' הנדפסים רק בדף ט, א (ע"פ בדיקת לובשיץ).

2 כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27005 (במהדורה מסומן בטעות כ"י לונדון 264) דפיס 478-98א, ס' 5676. מאה ט"ו, כתיבה אשכנזית, אוסף י' אלמנצי, קטלוג מרגליות 419 [את פרטי כתיבי היד וההדפסות שאבתי מהקטלוג הנפלא של בנימין ריצ'לר 'רשימת כ"י של תוספות', תא שמע - מחקרים במדעי היהדות לזכרו של י"מ תא שמע, אלון שבות תשע"ב, כרך ב, עמ' 854-771].

3 י"ש ליפשיץ, סנהדרי גדולה, כרך ו, ירושלים תשל"ד, מבוא לליקוטי תוספות שאנץ סנהדרין, עמ' 30.

הראשונות שלו למסכת זו (הההדגשה במקור) - עי' דרשת הרמב"ן לר"ה עמ' 28, וכן השוואות רבות עם פירושו של הר"ש לסדר זרעים". מהשוואות לפירוש הר"ש זרעים אין בהכרח להסיק מאומה, כי ייתכן שבעל תוספות זה לקח את תורת הר"ש כמקורו. וברור הדבר שאינן להר"ש, ובמיוחד שאין אלו תוספותיו הראשונות, שאילו היה "מפתח האנשים והספרים שנזכרו בכרך זה" שלם היו רואים כן בעליל, כי בין האישים החסרים בעמוד ל להתוספות ישנים לראש השנה "ואומר רבינו נתנאל", הוא רבינו נתנאל הזקן או הקדוש מקינון. חברם של חכמי איוורא, והיו כדור לאחר רבינו שמשון, ואיך ייתכן שרבינו שמשון יכניס את דבריו לתוספותיו, ובמיוחד בתוספותיו הראשונות. תוספות אלה כנראה שייכים גם כן לבית מדרשו של רבינו פרץ ולנלוים אליו, שרגילים להביא מדברי רבינו נתנאל.

בשנת תשע"ב כתב ד"ר שלם יהלום מאמר מיוחד⁴ על מהדורות תוספות שאנץ, ובראשו הוא האריך לחזק את השערת הרב הרש"ר שגם התוספות ישנים לר"ה הם תוס' שאנץ, ולדעת יהלום ההבדל ביניהם הוא שהמכונה 'תוספות ישנים' הוא מהדורא קמא, ואילו התוספות שעל הדף הם מהדורא בתרא. אולם נעלמו מעיני יהלום טענותיו של הרב ליפשיץ הנ"ל, ולא הזכירם כלל בכל מאמרו⁵.

עתה באתי לפרט ולהרחיב בענין זה.

א. יהלום הוכיח שם את טענתו שגם קובץ זה נכתב ע"י הר"ש משאנץ מהקבלות בין ציטוטי הרמב"ן בשם הר"ש משאנץ לתוספות הנדפסים ולתוספות ישנים. ואחר המחילה רבתי הקבלות אלו אינן מוכיחות כדבריו, כי אמנם בכל ההקבלות שהביא לשון הרמב"ן מתאימה **בכללות** הן לתוספות הנדפס והן לתוספות ישנים, אבל **בכל ההבדלים הקטנים** שבין התוספות הנדפס לתוספות ישנים מתאים לשון ציטוט הרמב"ן דווקא ללשון התוספות הנדפסים והוא שונה מתוספות ישנים, וזו ה**וכחה ברורה** שקובץ תוספות שאנץ שהיה לרמב"ן אינו התוספות ישנים, ואין שום ראייה שהוא ראה קובץ זה⁶. ההקבלות הכלליות אינן מוכיחות דבר, שהרי

4 שלם יהלום, 'תוספות שאנץ: מהדורותיו ומאפייניהן', תרביץ, פ, חוברת א (תשע"ב), בעיקר בעמודים 47-43.

5 כבר הערתי על כך במקום אחר בשם העט יהודה כהן [= אהרן גבאי], 'קטעים מתוס' שאנץ למסכת קידושין', ירושתנו, שנה שישיית (תשע"ב), עמ' טו הע' 2.

6 ולגבי מה שהביא יהלום בעמ' 46, מלשון הרמב"ן שהביא תוספות סתמי לעומת התוספות האחרונות של ר"ש, לענ"ד ממה שלא כתב הרמב"ן מתחילה "התוספות הראשונות של ר"ש" משמע יותר שהרמב"ן מתכוון להנגיד את דברי תוס' שאנץ המאוחרים ("תוספות אחרונות של ר"ש") לעומת דברי בעלי התוספות שקדמום (כרי"ב א ותלמידיו או ר"ת ותלמידיו וכד'), ולא מדובר כלל בשתי מהדורות של אותו קובץ תוספות [וזוהי למעשה הבנתו של אורבך, בעלי

כל קובצי התוספות בנויים אחד על גבי חברו, ולכן יש ביניהם קירבה תוכנית וגם לשונית במקומות רבים מאוד⁷. אם נלך בדרכו של יהלום נוכל לצרף לטבלת ההשוואות שלו גם את תוספות הרא"ש באותם דיבורים, ו"להוכיח" שתוספות הרא"ש הוא מהדורה אחרת של תוספות שאנץ⁸...

ב. ראייה נוספת הביא יהלום מקטע בתוס' ישנים (ד, א ד"ה והצדקות) המקביל לקטע מהחיבור 'תוספות על התורה'⁹, הקטע נמצא גם בתוס' שאנץ שהוא התוספות הנדפס על הגמרא¹⁰, אך לשון תו"י מתאים יותר ללשון 'תוספות על התורה', ולדעתו הלשון בתוספות על התורה כאן הוא לשונו האישית של ר' שמשון משאנץ שהועתקה בידי תלמידו. יהלום שם עמ' 44 האריך לבסס את קביעתו, ונגע בשאלה הכללית של עורך ה'תוספות על התורה'. אולם אין אנו זקוקים לשאלה זו¹¹, כי הקטע המדובר בתוספות על התורה בוודאי לא נכתב ע"י ר"ש משאנץ, שהרי כתוב שם: "זקני מתרץ", ובמרכזי המקביל שם (סימן תשג): "ותירץ רבינו שמשון משאנץ". ואזדא לה ראייה זו.

ומאידך קיימות כמה ראיות לסתירת דעתו של יהלום:

א. בדיקת המקומות שיש בהם **לשוניות אישיות** בתוס' הנדפסים¹², לעומת הדיבורים

התוספות עמ' 613-614, והביאו יהלום בהע' 29, ודחאו בלי נימוק של ממש]. אך גם להבנת יהלום שיש כאן ציטוט של שתי מהדורות של ר"ש עדיין אין מכאן לבד שום ראיה שתוס' ישנים הוא מהדו"ק, ואת שאר ראיות יהלום כבר סתרת:

7 וקשה לדעת אם תוספות ישנים מבוסס על תוס' הנדפס או להיפך. ומכמה מקומות יש לי הרגשה שתוספות ישנים מבוסס בעיקרו על תוספות תלמיד ר"י הקודם בזמן לר"ש משאנץ, ור"ש משאנץ גם ביסס את ספרו על אותו התוספות. העניין טעון בדיקה מקיפה.

8 הערה מעין זו הערת גם במאמרי [הנ"ל הע' 5] עמ' יח הע' 16 על אורכך בנוגע לזיהוי תוספות מנחות, עיי"ש.

9 בעלי התוספות על התורה, מהדורת שרגא אברמסון, ירושלים תשל"ה, עמ' 83-84.

10 והועתק גם בתוס' רא"ש בדף ג, א ד"ה אמר רבא, וברשב"א על אתר ד"ה וצדקות בשם התוספות (ודברי הרשב"א הועתקו בחידושי הר"ן ד, א ד"ה וכתבו, ובר"ן על הר"ף בדף א, ב מדפי הר"ף ד"ה וצדקה), ומה שהעתיק הרשב"א נמצא בתו"י וגם בתוס' שאנץ ואין לדעת מהיכן העתיק. דברי יהלום שם הע' 22 צריכים תיקון.

11 אעיר שתי הערות: א. הראיה מעמ' 92 "ותירץ הרב ר' שמשון זקינו של רבי" מבוססת על הנחה שאין כאן ט"ס, אבל קרוב הדבר שאכן יש כאן ט"ס וצ"ל "זקינו של רבי [שמשון]", כמו במקורות המקבילים, וכפי שצידד בספר בעלי התוספות עמ' 119 הע' 32. ב. יתכן מאוד שקובץ התוספות על התורה מורכב מכמה וכמה חטיבות, וא"כ אין להסיק ממקום אחד על חברו.

12 נבדקו רק "ונראה ליי" וקשה ליי". מה שכתוב בדף לג, א ד"ה תניא נמי "ונראה ליי" הוא ט"ס וצ"ל "ונראה לפרש", שהרי בתו"י איתא: "והר"י מפרש", הרי שאין זה חידושו של הר"ש אלא של רבו

המקבילים בתוס' ישנים, מעלה בבירור שאין ביניהם התאמה כלל: בתוספות הנדפס בדף ו, א ד"ה חד - כל הדיבור חסר בתוספות ישנים; בדף יב, א ד"ה אחד מעשר - בתוס' ישנים ד"ה וליתני כתב שם בלשון אישית להגיה את גירסת הגמרא מחמת קושיה זו, אבל בתוס' הנדפס מפורש כגירסה הישנה; יב, ב ד"ה התבואה - בתוספות ישנים חסר הקטע המדובר; טו, ב ד"ה משום - כל הדיבור חסר בתוספות ישנים; כד, א ד"ה תני חדא - כל הדיבור חסר בתוספות ישנים; כו, ב ד"ה של יעל - בתוספות ישנים חסר הקטע המדובר; כח, ב ד"ה דקא מנבח - התירוץ בתו"י בסתמא ולא בלשון אישית; כט, ב ד"ה הא לאו - כל הדיבור חסר בתוספות ישנים; ל, ב ד"ה ונתקלקלו הלויים - בתוספות ישנים חסר הקטע המדובר.

וכן להיפך, הלשוניות האישיות שנמצאים בתו"י אינם נמצאים בתוס' הנדפס, כגון: בדף טו, א תוס' ישנים ד"ה תנאי "ועוד שמעתי" - כל הדיבור חסר בתוספות הנדפס.

ב. מצאתי כמה דיבורים מקבילים, המוכיחים שאין שני החיבורים ממחבר אחד, ואף לא מאותה עיר: בדף לג, ב בתוס' הנדפסים "והיינו כמנהגנו", ובתו"י שינה "והיינו **כמנהג הקדמונים**". שם בתוספות הנדפס כתב: "הנהיג ר"ת **במקומינו**", ובתו"י השמיט מילה זו.

ג. כל הפסקים הנמצאים בחיבור פסקי תוספות למסכת ר"ה נמצאים במלואם בתוס' הנדפסים חוץ משני סימנים, ושניהם נמצאים כלשונם בתוס' הרא"ש, על אחד מהם ניתן לומר שהוא נשמט בטעות בנדפס, אך במקרה השני נראה שהדיבור הזה הופיע במהדורה האחרת של הרא"ש משאנץ¹³. נמצא שאנו יודעים ומכירים לפחות את התוכן של דיבור אחד שהיה בתוס' שאנץ במהדורה האחרת, וכיון שדיבור זה אינו בתו"י, א"כ זו ראייה שהתו"י אינו המהדורה האחרת.

ד. עוד ראייה ברורה לביטול ייחוס החיבור לרשב"א משאנץ היא מאיזכור מפורש שלו בקובץ זה, והוא בדף ט, ב ד"ה אחד המבריך: "אומר רשב"ם שאלתי לעובדי אדמה ואמרו לי שאין פוסקין הזמורות", ובכל המקורות המקבילים¹⁴ זה כתוב הרא"י (גם שלושת ההפניות לפירוש ר"ש זרעים וטהרות שישנם בתוספות הנדפסים וצויינו על ידי אילן הנ"ל הע' 1 חסרות בתו"י. אך טענה זו ניתן לדחות ולומר שתוס' זה הוא מהדו"ק, וקדם לכתבת הפירוש למשניות זרעים וטהרות).

13 המקום הראשון הוא בפסקי תוספות סימן עב, ונמצא כמעט כלשונם בתוס' הרא"ש בדיבור האחרון במסכת (לד, א ד"ה משום), ודיבור זה חסר כולו בתוספות הנדפס, אלא שעל זה יש מקום לטעון ולשער שכתב היד שהיה לפני המדפיסים היה מטושטש בסופו. המקום השני הוא בפסקי תוספות סימן מה, ונמצא בתוס' רא"ש כד, ב ד"ה סמי, ובתוספות הנדפס שם כל הסיום אינו.

14 פסקי הרא"ש קידושין פ"א סימן סב, תוס' טוך קידושין לו, א ד"ה כל, תוס' קידושין לו, ב ד"ה כל, סמ"ג לאוין מצוה קמו, ד"ו כג, ב.

בשם הרשב"א משאנץ, וברור שמדובר בשיבוש קל בכת"י ובמקום 'רשב"ם' צ"ל 'רשב"א', ואם חיבור התוספות ישנים מזכיר להדיא את הרשב"א משאנץ בשמו ברור שאינו ממנו. והפלא הגדול שיהלום עצמו במאמר אחר¹⁵ כתב שצריך להגיה כן, ולא חלי ולא מרגיש שבזה סתר כל בניינו. ואין לתרץ ולומר שאין כוונת יהלום שזהו קובץ תוס' שאנץ ממש, אלא זהו תוס' מאוחר שמבוסס על מהדו"ק של תוס' שאנץ, כי לפי זה גם אין מקום לכל ההשוואה המדוקדקת של שינויי הלשוניות והביטויים והמבואות שעשה יהלום בין הקבצים בעמ' 45-77, שאין לה מקום אלא בהשוואת שני קבצים מקוריים שלא עברו עיבוד.

סוף דבר: לגבי התוספות הנדפסים על הדף למסכת ר"ה הוכח והוסכם מזה שנים שהם תוספות שאנץ. לגבי התוספות ישנים למסכת ר"ה כתב ד"ר שלם יהלום שאף הם מהדורה קדומה של תוספות שאנץ. במאמר זה נדחו שתי ההוכחות שהביא, והובאו ארבע ראיות ברורות ששני הקבצים לא נתחברו על ידי אותו מחבר ואף לא באותה העיר. לכן לעת עתה יש להשאיר את זהות הקובץ המכונה 'תוספות ישנים' באנונימיותו, והשוואת יהלום בין שני קבצים אלו, שעל פיה הגדיר את המאפיינים של המהדורה הראשונה של תוספות שאנץ ושל המהדורה השניה, אין לה על מה שתסמוך, וכל המאפיינים טעונים בדיקה מחודשת במסכתות אחרות שבהם שרדו שתי מהדורות של תוספות שאנץ.

15 שלם יהלום, 'קבצי התוספות לקידושין בספריית הרמב"ן', סידרא, פח (תשע"ג), עמ' 165 הע' 79.

ברכת ניחומים
לגב' אלס בנדהיים שתח'
אשת חסד ואוהבת תורה, מנויה ותיקה של 'המעין'
לרגל פטירת אחיה פרופ' הרמן פרינס-סלומון
אליעזר בן יצחק ז"ל
א' באדר תר"ץ - י"ח בשבט תשפ"א
תנצב"ה

